

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 374.71:613.4(091)(477)

О. А. Арзаманов

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ З ПИТАНЬ МЕДИЦИНИ ДЛЯ НАСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЯХ ЗЕМСТВ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

У статті розглянуто процес розвитку на території Катеринославської губернії системи просвітництва пересічного населення щодо питань гігієни, медицини та профілактики хворіб, під час функціонування на теренах України земської реформи. Досліджені засоби, якими земські медичні працівники та інші організації проводили цю діяльність. Зазначені фактори що сприяли або заважали просвітництву у цей період. Увагу приділено відгуку місцевого населення на просвітницькі міри. Відмічена роль підтримки від земської адміністрації у сфері просвітницької діяльності

Ключові слова: *земська медицина, просвітництво, профілактика.*

DOI 10.34079/2226-2830-2022-12-33-34-5-15

Великі зміни у сфері місцевого управління відбулись на більшості територій України імперського періоду у 1864 р., після прийняття реформи, за якими більшість сфер міського та сільського господарства передавались під контроль новостворених органів земської влади, які отримали широку свободу у питанні вирішення місцевих проблем. Визначні зрушення земська реформа провела і у сфері охорони здоров'я, яка тепер переходила майже під повний контроль місцевої влади. Разом із цим до земств повинні були вирішувати проблему розповсюдження медико-гігієнічних знань серед населення. Вивчення цієї теми допоможе нам краще зрозуміти рівень освітньо-культурного розвитку населення, та умови його існування, історію становлення системи медичної допомоги на українських землях а також розвиток механізмів місцевого самоуправління в Україні імперського періоду на прикладі однієї з адміністративно-територіальної її частин.

Серед дослідників історії земств та земської медицини у Катеринославській губернії ще не було тих, хто зосереджував увагу своєї праці на питанні просвітництва. Здебільшого воно розглядалось у загальному контексті розвитку земської медицини (Лохматова, 1999), чи як частина історії земської санітарно-профілактичної діяльності (Риженко та Гужва, 2001).

Більшість джерел з цієї теми як правило є звітними матеріалами до земської влади, які доповідали про стан медицини у губернії, разом із тим описуючі досягнення у сфері просвітництва. Авторами цих звітів були земські дільничні та санітарні лікарі, які працювали на місцях та були спроможні оцінити ситуацію. Мають також значення і звіти організацій що не належали безпосередньо до сфери земської медицини, але отримували допомогу від земств та також приділяли увагу просвітництву. Також питання просвітництва підіймалось на лікарських з'їздах Катеринославщини, де лікарі могли викласти своє бачення розвитку просвітницької діяльності.

Одразу з початку діяльності земських медичних установ лікарі зіткнулись із проблемою недовіри до себе з боку населення. Через низький рівень дореформеної

організації охорони здоров'я, особливо у селах та як наслідок труднощі у отриманні кваліфікованої медичної допомоги призвели до того, що місцеві жителі часто користувались послугами кровопускачів, шептунів, бабок-сповитух, або займались самолікуванням чи зовсім ігнорували свої хвороби, не знаючи їх важкості. Погіршував цю ситуацію також низький рівень гігієнічної культури, типовий для селян того періоду. Це зробило питання просвітництва населення у медично-санітарних питаннях особливо важливим (Лохматова, 1999, с. 89–90).

Питання просвітництва населення серед земських лікарів неодноразово підіймались. Так, про необхідність вести бесіди земського лікаря із населенням, часто із застосуванням ілюстративного матеріалу, згадували на медичних з'їздах у Харківській губернії у 1878–1879 рр. та Херсонській губернії у 1875 р. (Вашкевич-Кожевникова, 1914, с. 68).

Серед просвітницької та консультаційної діяльності у цій сфері на законодавчому рівні можна відмітити «Тимчасові правила відносно видання земськими закладами постанов про міри попередження... заразних хворіб.», за якими повітові земські зібрання могли видавати розпорядження щодо утримання у чистоті приватних та суспільних вулиць, дворів, нагляду за чистотою води та продуктів харчування. Ці постанови повинні були бути доведені місцевою адміністрацією до загального розуміння усіх мешканців повіту, а за їх дотриманням повинні були слідкувати поліцейські чини та санітарні попечителі із правом вільного входу і підпорядковані їм місця (Высочайше утвержденные временные правила..., 1879).

Губернське земське зібрання постановами 1884 та 1886 року працю з видачі постанов довірила повітовим земствам у селах та міським управлінням – містах. Також губернська управа займалась виданням та поширенням серед повітових та міських управ для видачі населенню та виконання брошур на тему попереджувальних мір щодо холери (укладені старшим лікарем губернської земської лікарні), щодо дезінфекції приміщень, речей та білизни, та мір запобігання розповсюдженню епідемії (Постановлення Чрезвычайного Екатеринославскаго Губернскаго Земскаго Собранія, 1892).

Діяльністю із сповіщення населення часто приходилось займатись місцевим санітарним управлінням. Окрім закриття доступу до небезпечних у санітарному плані місць (колодязів, базарних площ, тощо), вони ще й намагалися донести місцевим жителям інформацію про їх безпеку. Так, у 1908 році у Катеринославському повіті було досліджено 43 колодязя, серед яких частина була закрита, про що оповістили населення. Водночас із тим санітарне управління активно приймало міри (розповсюджувало читання, плакати, листи про безпеку уживання сирової води) (Отчеты уездных санитарных врачей..., 1910).

Проблема неохайного ставлення населення для власного здоров'я та недовіри до лікарів залишалась актуальною досить довгий час навіть після прийняття земської реформи. Так навіть у 1902 році про цю проблему писало Катеринославське відділення суспільства запобігання епідеміям. Самим надійним засобом поширення гігієнічних знань все ще вважався наявний приклад – особиста праця лікаря із пацієнтом, побачивши результати якої (насамперед – вилікування хвороби), у пацієнта з'явиться довіра до праці лікаря та його порад. Користуючись цим суспільство прийняло рішення боротись із сифілісом відправляючи на командировку по селах фельдшерські загони для роботи з населенням, у чому їм здійснювала підтримку губернська земська управа (Отчет уполномоченного общества по Екатеринославской губернии..., 1903, с. 6–8).

Значну роль у початку активної просвітницької діяльності зіграло створення у 1900 р. при Піроговському суспільстві спеціальної комісії з розповсюдження гігієнічних знань у народі. Діяльність їх почалась із масового друкування листів та брошур, що були

розповсюджені по територіях Російської імперії. Так Катеринославська губернія за період з 1901 по 1908 р. отримала від неї 4471 екземпляр діапозитивів та 209 162 друкованих видання, чим опереджала як найбільш успішну у цьому плані губернію на теренах сучасної України – Харківську (яка отримала 4151 та 199 324 відповідно) та навіть Петербурзьку (видано 2 605 діапозитивів та 194286 видань) (Вашкевич-Кожевникова, 1914, с. 69). Так, наприклад, у 1903 р. Маріупольська повітова управа роздала дільничним лікарям листівки на такі теми як «Як зберегтись від віспи»(3000 шт.); «від скарлатини»(3000шт.); «Від сифілісу»(300 шт.) «Як годувати грудних дітей»(1600 шт.); «Про пологи»(1500 шт.); «Про дифтерит»(1500 шт.); «Про кривавий пронос»(1000 шт.); «Про чахотку»(500 шт.); «Про трахому» (500 шт.) (Отчет о состоянии земской медицины в Мариупольском уезде, 1904, с.113).

Часто просвітницьку діяльність стимулювали саме активні епідемії, навички захисту від яких потрібно було передати населенню. Так у відповідь на холерну епідемію, що пройшла по губернії у 1907 році катеринославським медичним суспільством 6 вересня того ж року була створена комісія для проведення публічних читань з теми хвороби. Серед тем доповідей були шляхи розповсюдження та передачі холери, її симптоми та профілактика, а також надання інформації, щодо доступних протихолерних щеплень. Тут лектори зіткнулись із ще однією проблемою, а саме – відмовою міського самоуправління співпрацювати у цій сфері. Так Катеринославській міській голова заборонив проводити виступи у міській думі та будівлі комерційного училища а начальник Катерининської залізної дороги заборонив після першого читання проводити лекції у залізничному училищі без його дозволу. Вдалось прочитати всього 12 лекцій, у міських училищах –всього по одному разу, а частину взагалі прийшлось проводити у непристосованих до цього холодних приміщеннях танцкласів. Тим не менш лекції мали успіх незважаючи на неосвіченість відвідувачів, які слухали матеріал з великою уважністю (Труды губернского санитарного совещания..., 1908, с. 90–91).

Бесіди та читання з теми холери для населення у цьому ж році губерньською санітарною нарадою, було вирішено продовжити, шляхом розповсюдження у школах листків про холеру та протихолерні щеплення, і також попросити губерньську адміністрацію допомагати у організації читань, надаючи для них просторові та зручні приміщення. Також, з метою поширення знань, управа вирішила виділити 1000 рублів на виготовлення 500 000 листків та 500 рублів на виготовлення 40 000 брошур для консультації грамотного населення. Читання продовжили проводити у крупних повітових містах і наступного року, хоч нажаль здебільшого поодинокі. Населенню санітарне управління також намагалось надати інформацію і по іншим епідемічним захворюванням. Так у 1908 р. санітарні лікарі Катеринославського повіту займались розсиланням брошур та плакатів присвячених віспі та скарлатині (Отчеты уездных санитарных врачей..., 1910).

Просвітленням населення займались також і на місцях, у процесі ліквідації епідемії. У інструкції щодо мір після появи випадків захворювання, зазначається, що санітарний загін, який прибував на місце на місце, окрім здійснення першої допомоги та організації карантину та дезінфекції, епідемічний лікар також був повинен розповідати населенню під час обходів хворих, на сільських сходах та читаннях про хворобу та міри її попередження. З цих рекомендацій також можна побачити, що земським лікарям частково вдалось перебороти проблему недовіри населення, але здебільшого – за рахунок довіри, що була збудована через довгу та ефективну працю дільничного лікаря, оскільки у них було зазначено, що населення може не довіряти консультації санітарного лікаря (з діяльністю яких воно до недавніх пір було незнайоме), але більш активно буде прислухатись до порад

власного дільничного лікаря. Також лікарям що проводили читання було рекомендовано популяризувати серед населення протихолерне щеплення на власному прикладі – демонструючи сліди від його проведення на собі (Труды губернского санитарного совещания..., 1908, с. 158–159).

Важливість інформування населення та залучення його до проведення оздоровчих заходів залишалась актуальною і у подальші роки, та була окреслена Катеринославською губернською управою як одним з важливіших принципів боротьби із холерою у 1911 р. Також управою була врахована неможливість залучити до роботи з просвітництва постійного медичного персоналу, і було вирішено довірити цю працю запрошеним лекторам на рівні повіту, та працівникам тимчасових медичних холерних ділянок на місцях. Для допомоги у цьому управою було надруковано 100 000 брошур та плакатів для розповсюдження населенню. Лекторами було проведено 146 лекцій у 103 населених пунктах, які відвідало більше 25 тис. чоловік. Цікаво, що як і у 1907 так і 1911 р. ректори однаково зазначали великий інтерес серед населення до тем лекцій. У обох випадках населення не заважало проведенню, активно задавало питання, а через зацікавленість темою – лекційні зали були майже цілком заповнені, що свідчить про те що це були актуальні для населення знання та така діяльність мала великі перспективи. Саме широке проведення лекцій стало наступним великим етапом у розвитку просвітницької діяльності разом із запрошенням до повітів лікарів-лекторів, які могли проводити читання на постійній основі. Першими це зробили адміністрація Ахтирського повіту Харківської губернії, яка в 1907 р. на фоні епідемії холери запросила до повіту студента-лектора (Доклады и Заключение по санитарному отделению, 1911, с. 6–7)

Після успішного проведення лекцій у 1911 р. Катеринославська губернська управа запропонувала організувати при повітових земствах постійну лекторську організацію, де на кожний повіт виділявся 1 лектор із зарплатнею у розмірі 2 400 руб., якому надавався помічник із оплатою праці у розмірі 300 руб., та допомога на придбання обладнання у розмірі 50 руб. Запрошенням лекторів займалось губернське повітове земство, яке водночас і оплачувало їм третину виплат (600–800 рублів) (Вашкевич-Кожевникова, 1914, с.75). Мста для проведення лекцій обирались шляхом поділення повіту на райони, де в свою чергу обирали населенні пукти із великою кількістю населення(не менше за 2 тисячі), де проводили курс лекцій на задану тему. Після того як у кожному з районів був вкладений курс, процес починався наново, вже із курсом присвяченим новій темі. Так за весь 1912 рік було проведено по губернії 218 лекцій, серед яких 62 провели у Верхньодніпровському повіті, 50 – у Маріупольському, та 106 – у Новомосковському. Серед тем лекцій були присутні: «Устрій людського тіла»; «Про повітря та клімат»; «Про воду та ґрунт»; «Загальні поняття про зараження»; «Про чахотку»; «Про пияцтво»; «Про пологи та дитячі хвороби»; «Про першу допомогу». Серед них більш за все було проведено лекцій на тему зараження – 22 %, устрою людського тіла – 20 % та чахотки – 18 %. Для супроводження матеріалу лектори використовували світові картини, муляжі, рисунки та хімічні досліди. У перший рік запровадження цієї ініціативи статистика показала досить непогані результати – у Верхньодніпровському повіті лекції були проведені у 22 % селищ, які відвідали 11,4 % місцевих жителів; Маріупольському повіті – у 45 %, для 10 % населення, Новомосковському – у 80 % для 17,2 % відповідно. Через перспективність лекційної діяльності до неї у 1913 р. приєднався Слов'яносербський повіт, чия адміністрація раніше відмовилась від послуг лекторів (Смидович, 1913, с. 97–99).

Діяльність лекторів у деяких повітах продовжилась і надалі, зокрема і у повоснні роки. Так восени 1915 року у Маріупольському повіті було проведено 50 лекцій та 5 виставок у

5 селах. Їх відвідало 68,9 % жителів повіту(що було значним покращенням порівняно з минулим роком, де цей процент складав 48,7 %). У більшості сіл основну частину відвідувачів складали жінки(наприклад 63 % у селі Майорському та 71 % у селі Покровському). Лекції присвячені туберкульозу та алкоголізму також супроводжувались кіносеансами. Серед особливо популярних серед населення тем був туберкульоз(особливо серед греків, які часто на нього страждали), та лекції щодо пологів та догляду за дітьми. У другому випадку це інколи допомагало вирішити застарілу проблему земської медицини , а саме – недовіру місцевого населення до акушерок, яких жінки після відвідування лекцій почали відвідувати добровільно. Цікаво що кризова ситуація через прибуття великого числа біженців у повіт не завадила проведенню просвітницьких заходів, а наприклад – підвищила їх відвідуваність(Отчет о деятельности санитарной организации..., 1916, с. 315–319).

За 1915 рік у Новомосковському повіті було проведено 144 лекції у 20 селах. Із всього населення повіту лекції відвідало 6,5 % населення, якщо рахувати відносно населення пунктів де лекції проводились – 23,7 %. Середня відвідуваність у Новомосковському повіті була 159 людина на одне читання у 1914 та 177 – у 1915 р. Також було проведено 3 виставки в селах Песчанка, Кулебовка та Попасне, які з весь час відвідало 3004 людей. У їх організації допомагали повітова управа, що надала будівлі шкіл та старої земської лікарні для їх проведення, Губернський бактеріологічний інститут, та лікар губернської земської лікарні, що надали біологічні препарати для демонстрації. Також у обох повітах активно допомагали представники місцевої інтелігенції, зокрема – земські вчителі. Після лекцій та виставок відвідувачам видавали брошури присвячені хворобам та анкетні листи(за весь час із 500 виданих листів було заповнено 100) (Отчет о деятельности санитарной организации..., 1916, с. 322–324).

Здебільшого про проведення лекцій та виставок місцеві жителі дізнавались через розповіді від знайомих, про що свідчить той факт, помічений лекторами, що у невеликих селах, де місцеві знають один одного краще процент відвідувань був більшим ніж у населених пунктах із більшою кількістю людей. Розповсюдження інформації про виставку йшло також за допомогою афіш(які, за словами Маріупольського лектора часто зривали через кілька днів після їх розміщення) та шляхом залучення ректором місцевих священників та вчителів, що в свою чергу розповідали про неї населенню (Отчет о деятельности санитарной организации..., 1916, с. 318).

Зі звітів також можна дізнатись, що окремо діяльності з безпосереднього проведення виставок та бесід лектор також допомагав у інших місцевих медичних питаннях. У Новомосковському повіті він також займався санітарним оглядом шкіл, допомогою з прийому біженців, засіданням у повітовій та губернській раді, що свідчить про позитивні наслідки рішення про введення лекторської посади (Отчет о деятельности санитарной организации..., 1916, с. 321).

Про успіхи у проведенні рухомих виставок, може свідчити те, що навіть під час Першої світової війни, коли фінансовий стан губернії погіршувався, Катеринославська губернська земська управа все ще займалась матеріальною підтримкою цих музеїв. Так у 1916 році було прийнято рішення щодо щорічного надання рухомій виставці при Новомосковській повітовій управі (яка вже успішно відвідала 8 сіл) допомоги на утримання у розмірі 200 рублів, додатково к 100 рублям які вже надавались (Доклады и Заключение по санитарному отделению, 1916, с. 59).

Ще одним засобом підвищення інтересу населення до санітарно-медичної теми стала організація пересувних виставок. Першу таку у Російській імперії було організовано в

1911 р. у Коломенському повіті Московської губернії, а з 1912 р. такі почали відкриватись і у Катеринославській губернії (Вашкевич-Кожевникова, 1914, с. 71).

Успішним прикладом у цій сфері можна вважати проведену у 1913 р. виставку у Маріупольському повіті. Вона отримала на проведення 800 крб. матеріальної допомоги від повітового земства та 400 крб. від губернського. Матеріалами виставки були 430 наочних таблиць, малюнків, фотографій, діаграм та плакатів, скелет, 23 моделі з пап'є-маше (серед яких був торс у натуральну величину із окремими частинами), 26 бактеріологічних препаратів, 18 патологоанатомічних препаратів, 15 діаграм із пробірок, 50 різних медичних апаратів, 4 мікроскопи та медична література для безкоштовної роздачі населенню. Проводилася вона 9 днів у Маріуполі, по 2 дні – у Магнуші, Ялті, Сартані, Мало-Янісолі та Новоспасівці та 3 дні – у Маріупольському торговому порту. За виключенням Маріуполу, у якому виставку відвідало 10678 людей (з яких 3615 – чоловіки, 2507 – жінки, 4556 – діти), найбільше число відвідувачів було у Новоспасівці (3295), та у Ялті (3257). За популярністю серед населення лідувала Ялта (54 % населення відвідало), а найменш популярною виставка була серед населення Мало-Янісолі (відвідало 18,2 % населення). В інших місцях відвідуваність складала 24–28 % населення. Хоч виставка і викликала цікавість у населення підтримувати матеріально її у них не було яскравого бажання. Коли у Маріуполі два дні поспіль вимагалася плата (у розмірі 20 коп. за вхід), відвідування було рекордно низьким (59 та 133 рази у платні дні, коли у безплатні найгіршим результатом було 1 100 відвідувачів). За весь період праці у Маріуполі виставка отримала лише 299 крб. у добровільних пожертвах від місцевих (Казанський, 1914, с. 399–408).

Водночас виставки почали проводитись і в Новомосковському повіті, де за 1912–1913 р. їх відвідало 5936 людей, у середньому – по 535 на день. Інвентар на початку складав 60 експонатів, серед яких були діаграми, картини, препарати моделі та мікроскопи, у наступному році – фонд виставки поповнився діаграмами Піроговської комісії по заразним хворобам та багатьма новими діаграмами власного виготовлення. Серед тем експонатів переважали: будівля людського тіла, заразні хвороби, алкоголізм, туберкульоз та дитяча смертність. Відомо про проведення виставок і в інших регіонах (Вашкевич-Кожевникова, 1914, с. 72). Так в 1913 р. у Верхньодніпровському повіті на проведення щорічної виставки було виділено 396 рублів.

Просвітницьку діяльність також намагались проводити у деяких лікарсько-продовольчих пунктах губернії – місць де реєструвались та проживали люди, що прибували на сезонні роботи. Оскільки прибулі робітники були досить ризиковою категорією населення у санітарно-епідеміологічному плані (тому що могли завести на територію губернії ряд заразних хворіб), одним із головних завдань пунктів було проведення профілактичної діяльності (медичний огляд працівників, надання їм гарячої їжі тощо). Доповнити цю діяльність ще й просвітницькою намагались наприклад у Саксаганському пункті, при якому утримувалась бібліотека на 132 книжки (серед яких окрім казок та розповідей були присутні книги з питань гігієни) (Отчеты о деятельности врачебно-продовольственных пунктов..., 1912, с. 56). Бібліотека мала деяку популярність серед мешканці пункту, так у червні по 10–12 робітників у день брали книжки. У Юзовському пункті керівництво вело присвячені основам гігієни бесіди із відвідувачами, вивішували плакати та поради «Не пийте сиру воду»; «Мийте руки перед їжею»; «Як вберегтись від холери». Щоправда успіху цих мір було недостатньо, оскільки автор звіту зазначає, що багато робітників цих порад не дотримувались. Також у деяких пунктах проводили безкоштовну консультацію з медичних питань для робітників, зокрема – для вагітних жінок (Отчеты о деятельности врачебно-продовольственных пунктов..., 1912, с. 22).

Свою просвітницьку роль виконували також і організовані на початку ХХ ст. у селах губернії ясла, чия функція була догляд за дітьми під час загальних робіт у полі, насамперед – щоб попередити кишкові захворювання, які діти могли отримати у негігієнічних польових умовах. Під час знаходження у них дітям надавали корисні харчові звички та гігієнічні навички, займалися із ними активним, корисним для здоров'я відпочинком. Слід зазначити, що багато дітей були вже у віці, у якому могли самостійно сприймати цю інформацію, що робило ці приклади особливо корисними. Так за період з 1911 по 1913 р. у Верхньодніпровському повіті у яслах знаходилося на утриманні 368 дітей віком від 5 до 10 років, та 37 – старше 10. До того ж, за задумкою санітарних лікарів, ясла повинні були показати населенню як саме потрібно кормити дітей та доглядати за ними (Земская медицина в Верхнеднепровском уезде..., 1915).

У деяких випадках праця з просвітництва місцевого населення лежала не тільки на земстві. Так попередженням туберкульозу серед населення губернії займалась Всеросійська ліга боротьби із туберкульозом, яка до ціле своєї діяльності відносила, у тому числі, і влаштування лекцій та виставок з теми попередження хвороби. На 1914 р. було заплановано витратити 200 рублів на покупку та розповсюдження серед населення літератури з теми туберкульозу, 300 – на проведення лекцій та закупку кінематографічних картин з теми, та 500 – на проведення виставки (Всероссийская лига для борьбы с туберкулезом, 1915, с. 15). На жаль через війну та нестачу коштів у цьому році організувати систематичне проведення лекцій не вдалось. Лекція та виставка були успішно проведені під час щорічного «свята білої квітки», на якому вже не перший рік розповсюджували інформацію про цю хворобу та збирали гроші на боротьбу із нею. Під час свята були розміщені афіши та плакати, надруковані листки для роздачі просвітницького характеру (Всероссийская лига для борьбы с туберкулезом, 1915, с. 31–32).

Просвітницьку діяльність ліга намагалась проводити і серед дітей, які проводили профілактичний відпочинок у дитячій літній колонії, куди часто брали дітей із бідних сімей та зі слабким здоров'ям. У дітей виховували гігієнічні навички через навчання їх систематичному режиму життя, дотриманню особистої чистоти та фізичним вправам (Всероссийская лига для борьбы с туберкулезом, 1915, с. 27).

На жаль, отримати повне розуміння, наскільки ця просвітницька діяльність допомогла у підвищенні гігієнічної грамотності населення та посилила довіру людей земським лікарям майже неможливо, оскільки загальному зросту числа жителів, що звертались за медичною допомогою за цей час сприяло багато інших факторів. До них можна віднести розширення сіті медичної допомоги, та збільшення числа лікарів у губернії, чому сприяло значне бюджетне фінансування земської медицини, та загальне підвищення довіри до земських медичних працівників, через їх довгу та ефективну діяльність, результати якої населення могло побачити на власні очі. До того ж, оскільки введення активної просвітницької діяльності проводилось на пізніх етапах існування земської системи, проміжок часу що вивчається є досить коротким, та не може розповісти про значні якісні зміни у житті населення, до яких призвела ця діяльність, і після ліквідації земств у 1917 році ми можемо тільки здогадуватись, як би розвивався процес просвітництва і подалі.

Можна визначити, що просвітницька діяльність у пореформеній Катеринославській губернії пройшла довгий шлях. Спочатку вона обмежувалась виданням особливих інструкцій у випадку епідемій та бесідами земських лікарів із пацієнтами, але пізніше, незважаючи на фінансові, логістичні труднощі та проблеми з місцевою адміністрацією

перейшла до етапу більш активної взаємодії із населенням, шляхом організації періодичних лекцій та наглядних виставок, які жителі губернії прийняли з ентузіазмом. Окрім безпосередньо просвітницької діяльності (читань виставок, тощо), приділялась увага освіченню населення і за допомогою інших допоміжних закладів (як ясла та продовольчі пункти). Важливе значення також мала діяльність місцевих громадських організацій, яким земство надавало фінансову підтримку. Хоч значний прогрес у сфері народного просвітництва у справах медицини з'явився відносно пізно від початку земської системи, ця ситуація не була виключною для Катеринославської губернії. Більш того, вона одна з перших почала впроваджувати нові засоби просвітництва, які знайшли відклик у населення та були впроваджені на більшій частині територій на постійній основі. Земські діячі Катеринославської губернії усвідомлювали необхідність просвітництва населення у медичних питаннях, та до кінця існування земської системи здійснювали прогресивні зміни у цій сфері.

Бібліографічний список

- Вашкевич-Кожевникова, Т.Г., 1914. О распространении гигиенических знаний в народе. *Труды XI-го губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии*. Екатеринослав: Типография К. А. Андрущенко.
- Всероссийская лига для борьбы с туберкулезом, 1915. *Екатеринославский отдел. Отчет о деятельности отдела за 1914 год*. Екатеринослав : Труд.
- Высочайше утвержденные временные правила относительно издания земскими учреждениями обязательных постановлений о мерах предупреждения и прекращения повальных и заразительных болезней, 1879. *Полное собрание сочинений законов Российской империи*. 2-е собр., 54(1), ст. 59399, с. 137–139.
- Доклады и Заключение по санитарному отделению, 1911. *Екатеринославскому Губернскому Земскому Собранию 46 очередной 1911 года сессии. Екатеринославской Губернской Земской Управы*, 1, Екатеринослав : Типография К. А. Андрущенко.
- Доклады и Заключение по санитарному отделению, 1916. *Екатеринославскому Губернскому Земскому Собранию 51 очередной сессии 1916 года. Екатеринославской Губернской Земской Управы*, Екатеринослав : Типография К. А. Андрущенко.
- Земская медицина въ Верхнеднепровскомъ уездъ за 1913 годъ*, 1915. Верхнеднепровскъ : Типография Витлима и Красильщика.
- Казанский, С. Ф., 1914. Передвижная гигиеническая выставка в Мариупольском уезде. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*, 4–5: апрель–май 1914 г., Екатеринослав: Типография губернского земства.
- Лохматова, А., 1999. *Катеринославське земство*. Запоріжжя: Тандем-У.
- Отчет о деятельности санитарной организации Екатеринославского губернского земства за 1915 год.*, 1916. Екатеринослав : Типография К. А. Андрущенко.
- Отчет о состоянии земской медицины в Мариупольском уезде в 1903 году*, 1904. Мариуполь: Типография Э. И. Гольдринина.
- Отчет уполномоченного общества по Екатеринославской губернии о деятельности отделения в 1902 году. Общему собранию членов общества*, 1903, Екатеринослав : Типография Губернского земства.
- Отчеты о деятельности врачебно-продовольственных пунктов в Екатеринославской губернии за 1911 год*, 1912. Екатеринослав : Тип. К. А. Андрущенко.

- Отчеты уездных санитарных врачей Екатеринославского губернского земства за 1908 год, 1910. *Санитарное отделение Екатеринославской Губернской Земской Управы*. Екатеринослав : Типографія Торговаго Дома «Нейте и Мясоѣдовъ».
- Постановленія Чрезвычайнаго Екатеринославскаго Губернскаго Земскаго Собранія 14-го августа 1892 года съ приложеніями*, 1892, с. 15–16. Екатеринославъ : Типо-Литографія Губернскаго Правленія.
- Риженко, С.А. та Гужва, З.Г., 2001. *Клятва богині Гігієї. Літопис про становлення санепідслужби Дніпропетровської області до 100-річчя (Історичні нариси)*. Дніпропетровськ: Видавництво ІМА-прес.
- Смидович, А. Л. (сост.), 1913. *Краткий очерк земской медицины и санитарии. В Екатеринославской губернии. (Пояснение к экспонатам Екатеринославского губернского земства)*. Екатеринослав : Типографія Губернскаго Земства.
- Труды губернского санитарного совещания по вопросам борьбы с холерой при Екатеринославской Губернской Земской Управе. 31 марта – 3 апреля, 1908. *Издание Екатеринославской Губернской Управы. Санитарное отделение*. Екатеринослав: Типография Губернского Земства.

References

- Doklady I Zaklyuchenia po sanitarnomu otdeleniu, 1911. *Ekaterinoslavskomu Gubernskomu Zemskomu Sobraniu 46 ocherednoj 1911 goda sessii. Ekaterinoslavskoj Gubernskoj Zemskoj Upravu [For Ekaterinoslav Provincial Zemstvo Assembly 46 regular session of the 1911 year. Ekaterinoslav Provincial Zemstvo Uprava]*, 1, Ekaterinoslav: Tip K. A. Andrushenko (in Russian).
- Doklady I Zaklyuchenia po sanitarnomu otdeleniu, 1916. *Ekaterinoslavskomu Gubernskomu Zemskomu Sobraniu 51 ocherednoj 1916 goda sessii. Ekaterinoslavskoj Gubernskoj Zemskoj Upravu [For Ekaterinoslav Provincial Zemstvo Assembly 52 regular session of the 1916 year. Ekaterinoslav Provincial Zemstvo Uprava]*, p. 59. Ekaterinoslav: Tip K. A. Andrushenko (in Russian).
- Kasansky, S. F., 2014. *Peredvizhnaya gigenicheskaya vustavka v Mariupolskom uezde. [Traveling hygienic exhibition in Mariupol county]. Vrachebno-sanitarnaya khronica Ekaterinoslavskoi gubernii*, 4–5: April–may 1914 y. Ekaterinoslav: Tipografiya gubernskogo zemstva.
- Lokhmatova, A., 1999. *Katerunoslavske zemstvo [Ekaterinoslav zemstvo]*. Zaporizhya: Tandem-U (in Ukrainian).
- Otchet o deyatelnosti sanitarnoy organysatsyi Ekaterinoslavskogo gubernskogo zemstva za 1915 god. [Sanitary organization of the Ekaterinoslav provincial zemstvo activity report for 1915]*, 1916 Ekaterinoslav: Tip K. A. Andrushenko (in Russian)
- Otchet o sostoyaniji zemskoj medicyny v Mariupolskom uezde v 1903 godu [Report on the state of zemstvo medicine in Mariupol county for 1903]*, 1904, p. 113. Mariupol: Tipografiya E. I. Goldryna (in Russian).
- Otchet upolnomochenovo obshestva po Ekaterinoslavskoj gubernii o dejatelnosti otdelenija v 1902 godu. Obshemu sobraniyu chlenov obshestva [Authorized society of Ekaterinoslav province activity report for 1902 for the general assembly of society members]*, 1903 Ekaterinoslav: Tip Gubern. Zemstva (in Russian).

- Otchety o deyatelnosti vrachebno-prodovolstvennykh punktov v Ekaterinoslavskoy gubernii za 1911 god [Activity reports on medical and food stations of the Ekaterinoslav province for 1911], 1912. Ekaterinoslav : Tipografiya K. A. Andrushenko (in Russian).*
- Otchety uездnykh sanitarnykh vrachei Ekaterinoslavskogo gubernskogo zemstvo za 1908 god [Ekaterinoslav provincial zemstvo county sanitarian doctors reports for 1908], 1910. *Sanitarnoe otdelenie Yekaterinoslavskoy Gubernskoy Zemskoy Upravy. Ekaterinoslav: Tip. TD «Neyte i Myasoyedov» (in Russian).*
- Postanovleniya Chrezvychainogo Ekaterinoslavskogo Gubernskogo Zemskogo Sobraniya 14-go avgusta 1892 goda s prilozheniyami [Ekaterinoslav Provincial zemstvo emergency assembly decrees for August 14th of 1892 with additions], 1893. Ekaterinoslav: Tipografiiya Gubernskogo Pravitelstva (in Russian).*
- Ruzhenko, S.A. and Guzhva, Z.G., 2001. *Klyatva bogyni Gigiyei. Litopus pro stanovlennya sanepidsluzhby Dnypropetrovskoyi oblasti do 100-richya (Istorichni narysy). [Oath of the Goddess Hygiea. Chronicle of sanitary and epidemiological service of the Dnipropetrovsk oblast for 100 year (Historical essays)]. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo IMA-pres (in Ukrainian).*
- Smidovich, A. L. (ed.), 1913. *Kratkiy ocherk zemskoj medicyny i sanitariy. V Ekaterinoslavskoy gubernii (Poyasnenie k eksponatam Ekaterinoslavskogo gubernskogo zemstva) [Brief study of zemstvo medicine and sanitary in Ekaterinoslav province (Explanation for the exhibits of Ekaterinoslav provincial zemstvo)]. Ekaterinoslav: Tipografiya Gubernskogo Zemstva.*
- Trudy gubernskogo sanitarnogo soveshaniya po voprosam borybu s kholeroy pri Ekaterinoslavskoi Gubernskoy Zemskoy Uprave. 31 marta – 3 aprelya, 1908 [Works of the Ekaterinoslav Provincial Zemstvo County provincial sanitary cholera control meeting for 31st march – 3rd april, 1908], 1908. Ekaterinoslav: Tip. Gubern. Zemstva (in Russian).*
- Vashkevich-Kozhevnikova, T.G, 1914 *O raspostraneniі gigenicheskikh znaniy v narode [About dissemination of hygiene knowledge among the people]. Trudi XI gubernskogo s'ezda zemskih vrachei i predstavitelei zemskih uchrezhdenij Ekaterinoslavskoi gubernii. Ekaterinoslav: Tip K. A. Andrushenko (in Russian)*
- Vserossijskaja liga dlya borybu s tuberculyosom, 1915. *Ekaterinoslavskij otdel. Otchet o dejatel'nosti otdela za 1914 god. [All-Russian league for fight against tuberculosis. Ekaterinoslav department. Department activity report for 1914 year]. Ekaterinoslav : Trud (in Russian).*
- Vysochaishe utverzhdennye vremennye pravila otnositelno izdaniya zemskimi uchrezhdeniyami objazatel'nykh postanovlenij o merah preduprezhdeniya i prekrasheniya povalnykh i zarazitel'nykh boleznej. [Highly approved temporary rules about publication by zemstvo institutions obligatory edicts about measures for prevention and termination of lethal and contagious diseases], 1879. *Polnoye sobranie zakonov Rossijskoi imperii, 2-e sobr. 54(1). st. 59399. p. 137–139 (in Russian)*
- Zemskaya medicina v Verkhnyedneprovskom uезде za 1913 year [Zemstvo medicine in Verkhnyedneprovsk county in 1913 year], 1915. Verkhnyedneprovsk: Tip. Vitolima i Krasilshika.*

Стаття надійшла до редакції 29.11.2022 р.

O. Arzamanov

**EDUCATIONAL ACTIVITIES ON MEDICAL ISSUES FOR THE POPULATION IN
EKATERINOSLAV PROVINCE ZEMSTVO TERRITORIES**

The article studies educational activities on medical issues for the population on the territories of Ekaterinoslav province at the time of zemstvo reform functioning. The sources of the study are reports on medical and sanitary situation from different levels of zemstvo administration, materials of the doctors' conventions and assemblies at that time and reports of civilian organizations that carried out educational activities.

It is stated, that zemstvo reform educational activities for the people on medical issues went through several stages. This process started from personal consultations by doctors and publishing orders for decease prevention and later developed, despite difficulties, into more active forms such as organization of the periodical lectures and exhibitions, which remained popular with the populace. Educational activities were also carried out through other means, with the help of daycares and medical and food stations. Zemstvo also supported financially civilian organizations. Ekaterinoslav province was one of the first that implemented new methods of medical education for the populace and was relatively successful in that regard. However, we cannot assess statistical result of these educational activities, because of their late implementation and canceling of the zemstvo system, which followed soon after that.

Key words: *zemstvo medicine, educational activities decease prevention.*